

ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАГИ

Кресова література міжвоєнного двадцятиліття, аналізована з перспективи «бачення зблизка», представляється такою сферою творчості, яка послуговувалась сюжетними й аксіологічними стереотипи, народженими ще у ХІХ столітті, з переконанням, що вони несуть правду про людську долю, історію і її закони. Адже міф Кресів мав на той час прямі практичні віднесення і часто виступав у персвазійній функції, спонукав до різних учинків і дій¹. Якщо ж, натомість, подивитися на літературу з перспективи «бачення здалека», яке, власне, і дозволяє повною мірою визначити течії, суттєві для знакової кресової спільноти, у ній можна помітити значущі феномени пам'яті та спогадів, що визначали характер літературного бачення і свідомості другої половини ХХ століття².

«Статус» пам'яті аналізованої літератури мав прояв у відповідній актуалізації жанрів висловлювання³. Болеслав Гадачек, пояснюючи важливість питань про які йдеться, використав формулу «пам'ять-ностальгія» на позначення однієї з основних «тематико-художніх» ознак кресової літератури⁴. Нам здається, що ця категорія повинна бути доповнена також іншим змістом, окрім того, що обрав автор цитованої праці.

Відтворюваний і створюваний світи у кресовій літературі концентрувалися навколо пам'яті речей і пам'яті слів. Бачення, що стосуються *memoria res*, *memoria personae* і *memoria verbum*⁵ (пам'ять-

¹ Поп. J. Jarzębski, *Exodus (ewolucja obrazu kresów po wojnie)* [w:] цього ж автора *W Polsce czyli wszędzie. Szkice o polskiej prozie współczesnej*, wyd. PEN, Warszawa 1992, s. 135–136.

² Поп. J. Olejniczak, *Arkadia i małe ojczyzny*, Oficyna Literacka, Kraków 1992, s. 52.

³ Поп. B. Hadaczek, *Kresy w literaturze XX wieku. Szkice*, Ottonianum, Szczecin 1993, s. 26–27.

⁴ Там само, с. 22–23.

⁵ Різносторонній образ *ars memorativa*, її різноманітних втілень змальовує книга F.A. Yates, *Sztuka pamięci*, przekł. W. Radwański, PIW, Warszawa 1977, особливо сторінки 13–61, 70, 80.

річ, пам'ять особи і пам'ять- слово), стали особливим свідченням належності цієї літератури територіальної і культурної. Посилення на східних територіях Польщі процесу «зменшення батьківщини» і симптоматичне почуття втрати, яке його супроводжувало, становили основу емоційних реакцій, виразом яких була, зокрема, література. За її посередництвом із пам'яті виринали певні знаки і форми того, про що хотілося пам'ятати. Вигнання належало до щоразу більш травматичного досвіду поляків. Його поглинає романтичний дискурс, який використовував тиртейську (*tyrtejska* – романтична), героїчну і месіансько-біблійну конвенцію. Водночас Міцкевічів принцип «бачу і описую, бо сумую за тобою», що був елементом «нормативної поетики» кресової літератури ще з часів поразки листопадового повстання, продовжував диктувати спосіб структурузації тематичного матеріалу. «Пан Тадеуш» був зразком літератури, «що рятує від забуття»¹. У діалозі брали участь пам'ять ран і пам'ять ідилічного кресового світу.

Читач, який йде шляхом кресових «життєвих сюжетів» і «сюжетних мрій»², перебуває в особливій ситуації, він починає сприймати представлені елементи світу не лише так, як ніби він їх бачив, а й ніби їх торкався. Адже у кресовій літературі існує культ деталей та ілюстрацій, можна говорити навіть про соматичний характер літературних персонажів, подій, предметів і пейзажів. Зв'язок переживання і певної реальності дозволяє більш повно визначити «афективне бачення» елементів світу, що є об'єктом опису. Унаочнюється емотивна інтерпретація цінностей³. Стани задоволення або незадоволення, що відчуються як цінність⁴, настають завдяки тому, що авторові вдалося ввести читача *in medias res* (в середину речей), у модель бачення світу, яку переживає він сам і який одного разу визначається крізь призму національних міфів, а іншого разу – крізь ситуацію самотності й розпачу, або

¹ J. Jarzębski, *op. cit.*, s. 139.

² Визначення взято з роздумів Ц.Карковського: C. Karkowski, *Kultura i krytyka inteligencji w twórczości Brunona Schulza*, Wrocław 1979, s. 180.

³ Проблему представив Ц.Матусевич: C. Matusewicz, *Psychologia wartości*, Warszawa 1975, s. 10–14.

⁴ Категорію чуттєвих цінностей описав С.Оссовський: S. Ossowski, *Dziela*, t. III: *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1967, s. 71 i n.

ж навпаки, крізь «ідилічну тугу». Не випадково у кресовій літературі описи зазвичай починаються з «якірного моменту», адже саме вони у суб'єктивний спосіб визначають її у певному вимірі цінностей¹. Так відбувається згідно із закономірністю, описаною Юзефом Тішнером (Józef Tischner), який помітив, що «мислення у стихії краси проявляється передусім як сила осуду – сила, яка щось виправдовує, а щось відмовляється виправдати»².

Описані місця, постаті й предмети представляли красу світу, в інших комунікативних ситуаціях, можливо, несли конотацію «болісної втрати». Усе заслуговувало на дбайливий опис і згадку. Кожна подробиця описуваної реальності знаходила для себе особливе місце у космогонії кресового світу, оскільки, здається, зупиняла час і фіксувала окремі моменти історії – індивідуальної і спільної.

Письменники зацікавлюють (читача. – *Р.Р.*), представляючи героїв, які мають кресове походження, адже вони несуть із собою перелік маркерів ідентичності, як наприклад, славетні кресові диваки із надзвичайно вираженою індивідуальністю. Окрім того, у пам'яті різні сторони і моменти життя – щоденність і свята – набувають свого найкращого втілення. Збережені у цій літературі назви монет, одиниць відстані, виміру та ваги, назви страв із описами технології їхнього приготування, кольори, відтінки і запахи, що згідно з механізмом синестезії промовляють до емоційної сфери читача, описи підготовки зброї до полювання з іншими мисливськими ритуалами (аж до повернення з полювання), ритуальні описи щоденних домашніх справ, циклічність яких керує календар – народний і церковний, розмови з сусідами, обмеженість кресової культури, її тісний зв'язок з природою і краєвидом функціонують, без сумніву, як знаки простору, що вивчається географічно й історично.

Окрім того, надзвичайне багатство топонімів виконує у кресовій літературі функцію образного еквівалента різноманітних спогадів кресової спільноти. Називання топонімів метафоризує

¹ Поп. С. Matusiewicz, *op. cit.*, s. 114.

² J. Tischner, *Myślenie o żywiole piękna* [w:] *O wartościowaniu w badaniach literackich*. Studia pod red. S. Sawickiego i W. Panaśa, Lublin 1986, s. 32.

досвід цієї спільноти. Окрім «приємного звучання» назв місцевостей, з'являються розбудовані реєстри назв, що символізують великі цвинтарі, погроми й різанину, які відбувалися у місцях, що раніше були оазами культури і краси¹.

Розшифрування супроводжується обов'язковим захопленням, що дозволяє часові й простору поселитися у пам'яті. Вирішальну роль починає відігравати такий принцип: «щоб повністю виразити досвід, необхідно одночасно виразити об'єкт і суб'єкт пізнання»². Цей відкритий і творчо осмислений Марселем Прустом механізм пам'яті має застосування у кресовій літературі, хоча і за посередництвом зовсім іншого інструментарію. Втілена у творі присутність індивідуальності його автора³, представника кресової літератури, детермінує межі досвіду, бачення реальності і, нарешті, систему цінностей. Ланцюг образів і бачень, що їх представляє автор, читач, який знає і пізнає цінності «спільного світу» та «спільних знань», відображає у собі, моделює і засвоює. Досвід Пруста вчить, що лише витвір мистецтва «зберігає почуття ідентичності, адже тільки він відтворює те, що минуло»⁴. Кресові твори також тяжіють до ідей «есхатології втіленого часу»⁵.

Світ літературного твору переповнений нагромадженням уявлень, що відносяться до всіх людських чуттів. Пригадування якоїсь назви (байдуже, чи вона з раю родом, чи з пекла) сприяло наповне-

¹ Напр. У «Бурі зі сходу» (*Burza od Wschodu*) ми знаходимо такий опис: «Уся Україна перетворилася на якесь кладовище, на якому, як у День усіх святих, виблискували вогні на могилах. Палали двори, а смерть і загибель (...) йшли крок за кроком (...) Точилися чорні шляхи знищення крізь подільські яри і бори Волині, багато разів перетинаючись на усіх роздоріжжях, аж нарешті досягли українських степів (...)», цит. за wyd. Ofic. Wyd. «Volumen», Warszawa 1990, s. 50. Деяко нижче авторка перераховує кільканадцять назв місцевості та імена власників дворів і маєтків. З. Дембицький, аналізуючи творчість М.Дунін-Козицької, пише: «Є одне слово, яке, як ніж, крає кожне польське серце. Це слово “креси”» Z. Dębicki, M. Dunin-Kozicka, *Rok 1917*, «Kurier Warszawski», 1928, nr 107, s. 6.

² J. Błoński, *Widzieć jasno w zachwyconiu. Szkic literacki o twórczości Prousta*, PIW, Warszawa 1965, s. 109.

³ Тут ми відсилаємось до думки С.Савицького про особу автора, пор. його роздуми *Ki świadomej ocenie w badaniach literackich [w:] O wartościowaniu...*, *op. cit.*, s. 170.

⁴ K. Wyka, *Bose ścieżki (1947) [w:] цього самого автора Nowe i dawne wędrówki po tematach*, Warszawa 1978, s. 22.

⁵ Там само, с. 23.

нню її деталями, кількісному та якісному збільшенню, результатом чого завжди є міфологізація¹. У «віднайденому часі» пам'яті відбувається посилене розгортання значення окремих Книг Кресів, кожна з яких представляла місця у власному аксіологічному порядку.

Характерний для кресової літератури своєрідний сенсуалізм пам'яті варто розуміти не лише як чуттєву увагу до матеріального профілю світу, але і як переконання, що такі враження найповніше зберігаються у пам'яті, становлять її базову складову. Процес літературного згадування виявляється формою чуттєвого пізнання матерії. Матерія, натомість, стає рушійною силою літературної уяви, яка набуває форми – якщо вдається до визначення, запропонованого Гастоном Бечелардом (Gaston Bachelard), – «матеріальної уяви»². Чеслав Мілош такий тип уяви називає «просторовою» не лише з огляду на відповідний вид географічної лексики, а, в основному, через тривале віднесення описуваного світу до постійного, «особливого місця»³. Завдяки «смакові» візуалізованій легенді, у слові воскресають кресові місця, що наповнюються типовими для «культурних пейзажів»⁴ смислами.

Сутність явищ, аналізованих у цій розвідці, можна розкрити за допомогою явища семантичної мультиплікації. У першу чергу воно проявляється в напрузі між «автобіографізмом»⁵ і «літературністю».

Ця напруга є переплетенням трьох типів відносин. Передусім вона виявляється як «історія особистості»⁶ й історія «я». На пер-

¹ Пор. Е. Czapplewicz, *Poetyka literatury emigracyjnej*, «Poezja», 1987, nr 4–5, s. 167.

² Г.Бечелард писав: «Матерію можна (...) оцінювати з двох поглядів: як глибинну зону і сферу імпульсів, що рвуться вгору. Якщо говорити про глибину, то вона відкривається безоднею, є таємницею. Якщо ж йдеться про імпульси – вони як невичерпні джерела, як чудо. В обох випадках роздуми над матерією формує відкриту уяву», «*Wyobrażenia i materia*» [w:] Tenże, *Wyobrażenia poetycka. Wybór pism*, tłum. H. Chudak i A. Tatariewicz, Warszawa 1975, s. 115.

³ У «Нотатках про вигнання» (*Notach o wygnaniu*) Ч.Мілош узагальнював: «Уява завжди працює просторово, вказує на північ, південь, схід і захід до певного особливого місця – центру, яким є, припустимо, село нашого дитинства чи наш повіт (...)». «*Zaczynając od moich ulic*, Paryż 1983, s. 47.

⁴ Пор. на цю тему П.Кунцевич: P.Kunczewicz, «*Przymierze z ziemią*» jako kategoria poetycka *Drugiej Awangardy* [w:] *Z problemów literatury polskiej XX wieku*, t. 2: *Literatura międzywojenna* pod red. A. Brodzkiej i Z. Żabickiego, Warszawa 1965, s. 147.

⁵ Пор. J. Olejniczak, *op. cit.*, s. 35–36, 50.

⁶ Термін у розумінні Ф. Лежена: Ph. Lejeune, *Pakt autobiograficzny*,

ший план виходить автобіографічна стратегія, що має тут мотивацію винятковості, окремості, а отже, важливістю і багатством існування індивідуума, яка ділиться з читацьким загалом своїми переживаннями і досвідом.

Наступна площина відносин стосується взаємозалежності між «я» і спільнотою. Автор виконує тут роль свідка і в той же час посередника, завдяки якому реальність, що зникає, щоразу оживає знову¹. Його біографії притаманна «свойськість», «нашість», тобто орієнтація на «наші» цінності, притаманні для певної суспільної й етнічної групи². Важливі «спільні» місця (національні, вітчизняні, культурні) підкреслюють охоронні зв'язки й існують до того часу, поки твір підтримує і відновлює пам'ять.

Вирізняючи третій тип залежностей, ми хотіли б підкреслити складний характер зв'язків між неповторним «я» і літературою, яку розуміємо як комплекс норм, традицій, яка діє силою «кліше» стереотипів і конвенцій. Вони є формою кодифікації і літературного дискурсу. Вербалізований «індивідуальний» досвід перетворюється на типові й репрезентативні явища, які стають відповідно символом жертви, хресного шляху, облоги, вигнання, ідилії...

Над описаною цінністю чуттів надбудовується черговий шар значень. У кресових творах те, який вигляд матиме їхній уявний світ, диктує принцип *pars pro toto* (частина замість цілого). «Бачення здалека», проникаючи до структури міметичного стилю сприйняття³, діє так, що слова вже не означають предмети, а орієнтуються на значення. Формується клімат і аура неіснуючої культури, що репрезентується за допомогою прийому синекдохи. У суті своїй Креси нагадують, як пише Б.Гадачек, «якийсь привид, що існує у пам'яті-ностальгії»⁴. Проте необхідно додати, що міфологізацію, яка керує кресовою літературою, треба розу-

tlum. A.W. Labuda, «Teksty», 1975, nr 5, s. 31, 39.

¹ Поп. J. Jarzębski, *op. cit.*, s. 137.

² Kategorię tę wyodrębnią G. Borkowska, *Biografie kresowych inteligentów. Kilka wyjaśnień [w:] Z domu niewoli. Sytuacja polityczna a kultura literacka w drugiej połowie XX wieku* pod red. J. Maciejewskiego, Wrocław 1988, s. 77.

³ Поняття про стилі сприйняття та їхні види ми вживаємо згідно з баченням М.Гловінського: М. Głowiński, *Świadectwa i style odbioru*, «Teksty», 1975, nr 3, s. 9–28.

⁴ B. Hadaczek, *op. cit.*, s. 24.

міти згідно з баченням Бруно Шульца, тобто як процес, що називає сенс¹, а не лише пов'язується із явищем ідеалізації.

Таке розуміння спричиняє дуже важкі наслідки для «естетики сприйняття» кресових творів. Воно означає, що представлені у них людські відносини набувають форми відносин усередині спільноти на зразок *face to face* (віч-на-віч), через що вони втрачають відтінок деперсоналізації, позбуваються родинних зв'язків і нічим іншим, як способом суспільної й інституціональної організації людських колективів; родові генеалогічні дерева перетворюються на моделі структур «довгого тривання»; повернення до дитинства є образом поглиблення таємних скарбів Едему, протиріччя сучасного світу не встигли ще розгорнутися у всій повноті².

Кресова книга літератури у наступному семантичному рівні перетворюється на своєрідну Книгу культури. В її основі лежить напруга між розпачем, втратою, самотністю, ностальгією, світом, розхитаним історичними подіями, з одного боку, і світом, що повертається, з другого, адже згадані елементи психофізичного світу, будучи складовою «культурного пейзажу», демонструють типовий для історії культури аспект «довгого тривання». Кресові твори перебувають серед текстів культури, які продовжують ускладнювати суттєву для міфу «насичену тканину оповіді»³; є формою повернення «пам'яті всередині слова»⁴. Названі нами імена Книги Кресів стають назвами моделей бачення, аналізу, синтезу та категоризації світу через архетипні символи⁵ облоги, страждання, любові до

¹ Пор. B. Schulz, *Mityzacja rzeczywistości* (1936) [w:] B. Schulz, *Proza*, Kraków 1973, s. 334–336. Нас інспірував також текст виступу Є.Берандт: E. Wiegandt, *Galicja we współczesnej literaturze polskiej*, прочитаний під час семінару «Галіція та її спадщина», який відбувся у Жешуві в 1992р.

² Пор. На цю тему W.H. Auden, *Dingley i więzienie Flett* (перел. J. Anders [w:] Tenże, *Ręka farbiarza i inne eseje*, wyb. M. Sprusiński, Warszawa 1988, s. 292–297.

³ Авторство формули належить П.Рікєру (P. Ricoeur), із нею ознайомив нас Ю.Олейнічак, *op. cit.*, s. 18–19.

⁴ П.Рікєр (P. Ricoeur) писав: «Роздуми над символом (...) йдуть із середини мови (...), хочуть бути просто мисленням в усім і з усім, що воно включає, першим його завданням не є пошук свого початку, а відновлення пам'яті всередині слова», «Symbol daje do myślenia», tłum. S. Cichowicz [w:] P. Ricoeur, *Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawę o metodzie*, Warszawa 1985, s. 65.

⁵ Термін Ф.Вілрайт: Ph. Wheelwright, *Symbol archetypowy* [w:] *Symboly i symbolika*, wybrał i wstępem opatrzył M. Głowiński, tekst przeł. M.B. Fedewicz, Warszawa 1991,

рідної землі, любові і єднання. „Плющоватість» як своєрідна риса кресової літератури починає виражати антропологічну парадигму. Книга культури актуалізує вибрані й визнані цінності, які належать до сфери «країни мрій»¹ і такі, що глибоко визначають автентичні зразки людської поведінки. Книга Кресів як Книга культури несе в собі багато міфів, але не лише у значенні, наданому їм Ігнаці Фіком, який стверджував, що «міфи – це переважно мальовничі руїни невдалих ідей-утопій»². Передусім у значеннях, які надавав міфіві Бруно Шульц і Станіслав Вінценз. Автор циклу «На високій полонині» розумів міф як спосіб усвідомлення спільнотою самої себе, причому він є сенсом, постійним змістом історії³.

Кресова література, яка нині функціонує як Книга культури втілює цінності етосу, який формує систему розпізнавальних знаків. Вона починає виконувати керигматичну функцію проголошення доброї новини. Креси, будучи простором зустрічі⁴, що помітно хоча б у тому, що в одному літературному тексті ми натрапляємо на різні культури, які символізували також деперсоналізацію як досвід. Вони з'являлися в результаті зіткнення між собою різних правд – суспільних, геополітичних, національних. У свою чергу участь у структурі «довгого тривання» висуває на другий план вкорінення окремих стратегій у політичні чи суспільні контексти міжвоєнної доби. Таким чином, вдається пере-

szczeg. s. 276 i 306.

¹ Формулу взято у Б.Шульца.

² I. Fik, *Mitologia mitu* (1939) [w:] *Wybór pism krytycznych*, oprac. i wstępem opatrzył A. Chruszczyński, Warszawa 1961, s. 109.

³ Докорінно нове бачення проблеми представив Е.Чаплеєвич: Е. Czaplejewicz, *Pragmatyka, dialog, historia. Problemy współczesnej teorii literatury*, PWN, Warszawa 1990, s. 403–404.

⁴ Історія багатовікового співжиття, особливо культурного, поляків, литовців та білорусів у регіонах, що розташовуються на пограниччі, має чудову ілюстрацію у багатьох етнографічних і фольклористичних статтях і монографіях вrocławського славіста Францішека Селицького. Пор., зокрема, такі його праці *Region dolhinowsko-budslawsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie. Kronika historyczna*, Wrocław 1989; *Wierzenia i obyczaje na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1991; *Życie gospodarcze i społeczne, szkolnictwo oraz kultura wiejska na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1991; *Pieśni białoruskie i rosyjskie śpiewane na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1992; *Pieśni polskie śpiewane na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1992.

ступити за межі деперсоналізації, адже в аксіологічному центрі перебувають джерельні цінності та пошук сенсу цілості спільнот, організованих не за політичними стратегіями, а за суттєвими культурними цінностями. Аналізовані тексти читаються сьогодні й сприймаються не у міметичному чи інструментальному ключі, а скоріше у міфічному, алегоричному та символічному плані¹.

Ця література, орієнтуючись на цінності, а не на предмети, є формою пошуку своєрідного «аксіологічного порядку». Вона створює і плекає певну систему цінностей, піддаючи його процесові внутрішнього освоєння через вербалізацію, «ословлення». Вона стає охоронцем зв'язків спільнот, адже називає коди, що детермінують символи ідентичності кресової субкультури.

* * *

Дозволю собі наприкінці цієї книги подякувати всім тим, хто сприяв її появі. Особливу подяку висловлюю пану професору Кшиштофу Дмитруку за цінні вказівки, вміщені у рецензії до видання моєї праці. Сердечно дякую також пану професору Яцеку Колбушевському за поради, якими він підтримував мене під час мого стажування в Інституті польської філології Вроцлавського університету.

Адресую також низький уклін працівникам Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві за дійсно щире ставлення, людську доброту й розуміння, завдяки яким проведені мною тривалі бібліотечні пошуки були не лише інтелектуальною пригодою, а й стали великим духовним досвідом.

Керівництву мого університету, а особливо шановному пану ректорові, професору Чеславу Клаку, висловлюю свою глибоку подяку за рішення, які дозволили моєму рукопису швидко перетворитися на книжку.

¹ Це не означає, що усі кресові твори мають справжню алегоричну, міфічну чи символічну структуру. Частіше ми маємо справу із «нав'язаною алегорією» або ж із певним стилем тексту універсального характеру. Цю проблематику розглядає М.Гловінський: M. Głowiński, *Swiadectwa i style odbioru*, op. cit., s. 21–23.